

Co si počít se stádem šneků?

Během letních měsíců máme obvykle více času na toulání se přírodou a pozorování nejrůznějších živočichů. Vedle „individuálistů“ nepochybně natrefíme i na takové tvory, kteří se vyskytují ve větším množství pohromadě. Nemusí jít jen o rodinu nebo samici s mláďaty. Mnohá zvířata – ať už jde o savce, ptáky, ryby, či hmyz – se pohybují ve skupinách. Pak se může někdy stát, že nám „dojdou slova“. Vážíme, jakým výrazem takovou skupinu označit. Ilustruji to i dotazy, které jsem vyhledala v archivu jazykové poradny Ústavu pro jazyk český AV ČR.

Začneme relativně jednoduchým: „Narazili jsme se spolupracovníky na zajímavou věc. Neshodli jsme se, jaký je rozdíl mezi stádem a hejnem. Existují pro použití těchto dvou slov nějaká jasná pravidla, např.: stádo se používá u čtyřnohých zvířat a hejno u ryb a ptáků? Nebo se řídíme citem?“

Podle slovníkového vysvětlení je nejobecnější odpověď jednoduchá: ano, je to v podstatě tak, jak je uvedeno. Slovník spisovné češtiny (1994) říká, že stádo je seskupený větší počet živočichů (zvláště kopytníků) žijících pospolu; hejno je větší seskupení živočichů, zvláště ptáků. Nelze však přehlížet slovo zvláště. Má význam především, zejména a jeho užití naznačuje, že výčet není definitivní. To ostatně dokládají i příklady u slova hejno: kromě hejna slepic nebo holubů je uvedeno i hejno rybek. A rozsáhlejší Slovník spisovného jazyka českého (1989) připomíná, že vedle stáda krav, ovcí, slonů, žiraf, dobytka apod. najdeme v literatuře zaznamenaná stáda hus (a to např. u Boženy Němcové) i stáda slepic (u Jindřicha Šimona Baara). Protože Němcová i Baar jsou známí mimo jiné jako sběratelé lidové slovesnosti, neuškodí nahlédnout do Českého jazykového atlasu. (Pozn.: Šestisvazkový Český jazykový atlas, vydaný v knižní podobě Nakladatelstvím Academia v letech 1992–2011, zpřístupňuje výsledky rozsáhlého přímého výzkumu českých nářečí a běžné mluvy. Znárodnuje vnitřní zeměpisné rozrůznění mluveného nespisovného jazyka na území Čech, Moravy a příslušné části Slezska, a to jak v rovině hláskoslovné a tvaroslovné, tak i slovoslovné, lexikální a syntaktické.) Mapa zachycující rozšíření nářečních výrazů pro větší shluk hus ukazuje, že na našem území se mu nejčastěji říká hejno, v západní části je rozšířeno označení houf a ve východní stádo; oblastně se uplatňuje i krdel (vlivem slovenštiny), kupa, láj, banda (viz <https://cja.ujc.cas.cz/CJA3>).

Naučný slovník zemědělský (1966–89), v němž je slovu hejno a stádo věnován výrazně větší prostor než ve výkladových slovnících češtiny, doplňuje, že v myslivosti se výrazem hejno označuje shluk nebo rodina ptáků a že méně početnému rodu koroptví říkáme hejnků, zatímco větší množství bažantů tvoří roj (zejména při vzletnutí). Hejno mladých kachen se starou kachnou letí „v řetězu“, hejno divokých

hus táhne „v klínu“. Větší hejno tažných ptáků tvoří houf.

Výskyty podstatných jmen pojících se se slovem hejno zachycené v Českém národním korpusu potvrzují, že vedle ptáků (ať už nerozlišovaných, nebo konkrétních, např. holubů, havranů, vran, špačků, plameňáků, racků, labutí, papoušků) a ryb (rybek, rybiček) mluvíme o hejnu rovněž ve spojitosti s hmyzem obecně (často s přívlastky bodavý, obtížný, útočný), konkrétněji s komáry (ti bývají krvežízniví, dotěrní, hladoví, přemnožení), sarančaty, vosami, a s motýly, ale také medúzami či netopýry.

Výrazy hejno i stádo jsou staré. Etymologické slovníky spojují praslovanské gajno se slovesem gajiti (hájit). Je to tedy to, co je chráněno, chováno. Původně se totiž slovo používalo ve spojení s domácím zvířetím. Původ slova stádo není zcela zřejmý. Praslovanské stádo je příbuzné se středohornoněmeckým výrazem stuod (stádo koní). Podle Jiřího Rejzka (2015) je východiskem indoevropský výraz stā-, který nejspíš označoval stanoviště, místo stání (koní apod.). Václav Machek (1997) však takovou jistotu nemá: „Musíme se rozhodnout k domněnce, že (...) je převzato od „práevropských“ lidí a že domněle samozřejmě odvození od stā- (státi) není než klam.“

Vedle hejna a stáda máme ještě další výrazy, jimiž můžeme označit větší počet živočichů – např. houf. Ten měl ve staré češtině podobu huf/hauf a souvisí s německým hüfe (dnes Haufen). Má spojitost se slovem kupa, jehož východiskem je indoevropský výraz keu- znamenající ohýbat, klenout. Od tohoto podstatného jména tvoříme (a užíváme) i sloveso – houfovat se. Rovněž slovo kupa může označovat nejenom tvar, ale i množství (kupa dětí). Je

základem slov skupina, seskupení, seskupit se. Podobně znějící tlupa je obrozenecká přejímka z ruského tolpa (zástup, dav). Praslovanské tьlpa má indoevropský základ telp-, který znamenal mít prostor. V myslivecké terminologii se tlupa říká skupince několika kusů spárkaté zvěře, častěji se však výraz pojí se skupinou lidí, např. pravěkých lovců, jezdců, nověji výrostků, kriminálků. Užití mívá poměrně často hanlivý nádech – tlupa obvykle nějakým způsobem škodí. V této souvislosti je vhodné připomenout, že zatímco ve spojení se zvířaty je stádo výrazem neutrálním, v případě lidí dostává expresivní zabarvení. Stádo lidí je neukázněné, omezené, podléhá hromadné různým vlivům, náladám. Stádní způsob života kopytnatců je daný přirozeným vývojem, stádní chování mnohých lidí následováníhodné není.

Slovníkové definice naznačují, k jakým živočišným druhům jednotlivé výrazy vztáhnout. Nemohou však zachytit všechno. Proto můžeme být při výběru pojmenování některých skupin zvířat bezradní. Pro komunikační úspěšnost je rozhodující běžný způsob vyjadřování a představa typického živočicha, kterého si většina uživatelů jazyka ve spojení s příslušným pojmem představí. Nejobecněji platí, že ptáci, ryby a hmyz tvoří hejna, zatímco stáda jsou tvořena savci, a to především kopytníky (ať domestikovanými, nebo divokými). Pokud však mluvíme o skupině šelem, pak volíme označení smečka. Opice se zase sdružují do tlup. Se slovem roj spojujeme společenství hmyzu (hlavně včel), kolonie vytvářejí nejenom bakterie, ale také netopýři nebo tučňáci.

Co ale vodní savci, jako lachtani, mroži, delfíni? Je jisté, že žádný slovník neodpoví na všechny otázky. Dokladem je i tento poradenský dotaz: „Jaké slovo použít při popisu skupiny kytovců, tedy savců žijících ve vodě, jako jsou delfíni, velryby atp. Protože jde o savce, připadá mi divné, aby se použilo spojení hejno delfínů. Je to totéž, jako kdybych řekl hejno krav nebo hejno koní. Jsem toho názoru, že pro kytovce obecně je správné používat stádo delfínů, stádo kosatek. Když ale přihlédnu k podrobnostem, delfíni i kosatky jsou draví savci, pak optimální by bylo nejspíše použít smečka kosatek (jako smečka vlků), naproti tomu např. stádo plejtváků. Mám pocit, že už jsem to možná trochu překomboval. Kde je pravda?“

Abyste měli ve zbytku prázdninového období o čem přemýšlet a diskutovat, připojuji ještě poslední tři dotazy: „Jak se říká skupině zajíců nebo králíků?“

„Při procházce s malým synem jsme na lesní cestě uviděli asi 30 šneků. Jediné, co mě v té chvíli napadlo, bylo stádo šneků. Ale jak jinak?“

„Pokud uvidím např. 10 pštrosů, tak jde o hejno (jsou to ptáci), nebo o stádo (nelétavci)?“

Použitá literatura uvedena na webu Živy.

1 *Albinaria caerulea* je středomořský druh z čeledi závořnatkovití (Clausiliidae). Sluncem rozpálenému povrchu vápencových skal, na nichž žije, se brání vytvářením agregací. Snímek z ruin antického Efesu. Foto L. Juříčková